

הקלריקל הקטן

מנחם פינקלשטיין

הקדמה

במשך עשרות שנים הגיב נתן אלתרמן בשירים אקטואליים על מאורעות ועל סוגיות שבחיי היישוב והמדינה. תחילה בשירים שפורסמו במדור "רְגָעִים" בעיתון הארץ בשנים 1934-1943, בחתימת "אגב", ולאחר מכן בשירים במדור "הטור השביעי", שהתפרסם בימי שישי בעיתון דבר בין השנים 1943-1967, בחתימת "נתן א.". אלתרמן עצמו קרא לשירים אלו, בעת כינוסם לספרים, "שירי הַעַת וְהַעֲתוֹן"¹.

בטור השביעי ליווה אלתרמן את האירועים בחצי יובל שנים הרות גורל בתולדות ישראל. בשנות הארבעים של המאה שעברה כתב המשורר בתכיפות רבה על השואה ועל מלחמת העולם השנייה, על ההעפלה ועל המאבק המדיני בבריטים, על מלחמת העצמאות ועל שנותיה הראשונות של המדינה. שירים אלה הקנו לאלתרמן את חיבת הציבור העברי והפכו אותו למשורר הפופולרי של הדור; הייתה להם השפעה עצומה, ונראה כי בעיקר בזכותם הפך אלתרמן למשורר לאומי, תואר שהיה שמור רק לחיים נתמן ביאליק.² המפורסם בשירי

1 הטור השביעי נקרא כך בשל מיקומם הקבוע של השירים בטור השביעי, האחרון, של העמוד השני בעיתון. לפעמים פורסמו השירים בשני טורים. במשך הזמן, עם התרחבות דפי העיתון, פורסמו השירים גם בטור השמיני והתשיעי של העמוד, אך השם "הטור השביעי" לא השתנה.

במשך שנים רבות פורסמו במדור זה שירים בלבד. מאוחר יותר כתב אלתרמן לעיתים את הטור השביעי בפרוזה. בסך הכול כתב המשורר במרוצת השנים כ-700 טורים, מתוכם כ-580 שירים.

2 עוזי שביט כתב "כי למפעל השירי-ההיסטורי-העיתונאי הכולל של אלתרמן בטור השביעי... בהיקפו, בשנינותו, ובעוצמת השפעתו הציבורית – אין אח ורע לא בשירה

שנות הארבעים, ואולי בשירי הטור השביעי כולם, הוא "מגש הכסף", שפורסם בשלהי שנת 1947.³

לאחד משירי שנות הארבעים, "הקלריקל הקטן", שפורסם בעיתון דבר ביום 30.6.1944 (ט' בתמוז תש"ד), יוקדש מאמר זה.⁴

אקדים ואציין כי על פי רוב ידוע לנו מהו האירוע המסוים אליו התייחס אלתרמן בשיר שפורסם בטור השביעי. בדרך כלל עלה הסיפור מתוך השיר עצמו, או צוין במוטו שהקדים לו המשורר. אלתרמן נדרש רבות לידיעות שהובאו בעיתונות היומית והגיב עליהן במהירות. על כן, כשהתייחס לאירוע מסוים, לא היה קושי לדעת מהו אותו אירוע. עם זאת, ישנם שירים מעטים שלגביהם לא היה ידוע, או שהיה ידוע ונשתכח, או שקיים ספק, מהם האירוע

העברית ולא בשירה הכללית". ראו דברי ההקדמה למהדורה החדשה של הטור השביעי, הטור השביעי 1943-1945, כך ראשון, תל אביב תש"ע, עמ' 10. שמעון פרס אמר: "איני זוכר פובליציסטיקה יותר משפיעה ויותר מכרעת מה'טור השביעי'". וכן אמר: "הטור השביעי" היה חזק מכל מאמר בעיתון" (מתוך דבריו בסרט "אלתרמניה" שהפיק שירות הסרטים הישראלי בשנת 2001 בבימויו של אלי כהן).

על אלתרמן כ"משורר לאומי" ראו בספרי: הטור השביעי וטוהר הנשק – נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט, בני ברק תשע"א, עמ' 24-28; 221-230. שמואל טרטנר ראה את נתן אלתרמן כאחרון המשוררים הלאומיים בתקופה שתחילתה במלחמת העולם השנייה וסופה במלחמת ששת הימים. הוא העריך כי לאחר מלחמת ששת הימים אין עוד סיכוי שיופיע משורר לאומי אשר יצליח לתת ביטוי בשירתו למכנה משותף המלכד את העם. ראו בספרו מכל העמים – עיונים בשירה הלאומית של ח"י ביאליק ונתן אלתרמן, בני ברק תשע"א, עמ' 268-270.

3 הטור השביעי א, עמ' 154 (19.12.1947). טור זה נכתב לאחר פרוץ פעולות האיבה בעקבות החלטת האו"ם מיום כ"ט בנובמבר 1947. דן מירון כתב "שמותר כמדומה לראות בו את שיא יצירתו [של אלתרמן] כמשורר ציבורי-עיתונאי" (נוגע בדבר – מסות על ספרות תרבות וחברה, תל אביב תשנ"א, עמ' 132).

דן לאור כתב על דרכי התקבלותו של "מגש הכסף" כחוליה מרכזית ב"קנון" הספרותי של המדינה, וציין כי שיר זה מוסיף לשמש "כמותג המזוהה עם המיתוס של תקומת המדינה, וכביטוי האולטימטיבי של עלילת-העל הציונית" – ראו: "מגש הכסף: סיפור וסיפור שכנגד", בתוך: המאבק על הזיכרון – מסות על ספרות, חברה ותרבות, תל אביב תשס"ט, 110, בעמ' 136.

4 אלתרמן פרסם את השיר, בהשמטת בית אחד, בכינוס הראשון של שירי הטור השביעי לספר בשנת תש"ח, בעמ' 264-266. יש להעיר כי בזמנו הרבתה מערכת החינוך הדתית-ציונית, לרבות תנועת הנוער "בני עקיבא", לעשות שימוש בשיר זה.

או הידיעה ששימשו כרקע לשיר.⁵ מלאכה חשובה עשו מנחם דורמן, ואחריו דבורה גילולה, שכתבו הערות וביאורים לששת הכרכים של הטור השביעי בהוצאת הקיבוץ המאוחד.⁶ אכן, כבר בהקדמתו לשלושת הכרכים הראשונים ציין דורמן כי הטור השביעי עמד אמנם במבחן הזמן, ואולם "טבע צורתו ותכליתו קבעו ששמות ועניינים אקטואליים שימשו לו סממן קבוע. אלא שבינתיים נשתכחו דברים רבים, שהיו ידועים בשעתם לכל...פיענוח אותם פרטים, עשוי לסייע לדור חדש של קוראי 'הטור השביעי' ולהקל עליו לעמוד על כוונת המשורר ואמירתו".⁷

במלאת מאה שנה להולדתו של נתן אלתרמן החלה הוצאת "הקיבוץ המאוחד" להוציא לאור מהדורה חדשה ושלמה של שירי הטור השביעי

5 כן גילה מרדכי נאור כי הדימוי של מגש הכסף לשירו המפורסם של אלתרמן (לעיל הערה 3) נלקח מדברי חיים ויצמן בנאומו מהשבוע שבו פורסם השיר, שאלתרמן ציינם במוטו לטור: "אין מדינה נְתַנָּת לַעַם עַל מַגֵּשׁ שֶׁל כֶּסֶף". ראו: הטור השמיני – מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן, תל אביב תשס"ז, עמ' 209-213. בספר זה עמד המחבר על הרקע ההיסטורי של רבים משירי הטור השביעי. התעוררה מחלוקת גם לגבי שיר מפורסם אחר של נתן אלתרמן משנות הארבעים, "על זאת". השיר פורסם ביום 19.11.1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות (הטור השביעי א, עמ' 149). רבים סברו כי שיר מחאה זה נכתב בעקבות כיבוש לוד ביולי 1948. לי נראה כי השיר נכתב בעקבות אירוע קשה בעת כיבושו של הכפר דווימה בהר חברון, ביום 27.10.1948, במסגרת מבצע "יואב". ראו בספרי הטור השביעי וטוהר הנשק (לעיל הערה 2), עמ' 163-168.

6 הטור השביעי א הוא ספר ראשון: תש"ג-תשי"ד; הטור השביעי ב הוא ספר שני: תשי"ד-תשכ"ב. בשני כרכים אלה מופיעים השירים שאלתרמן עצמו פרסם בחייו. הטור השביעי ג הוא ספר שלישי: תרצ"ט-תשי"ד, ובו נכללו שירים שנכון לראותם כגניזת ארעי של המשורר. בשלושת הספרים האחרונים פורסמו הטורים שלא כונסו לספר על ידי אלתרמן עצמו, והם מופיעים לפי סדרם הכרונולוגי וללא שינוי נוסח. הטור השביעי ד הוא ספר רביעי: תש"ג-תש"ח; הטור השביעי ה הוא ספר חמישי: 1948-1956; הטור השביעי ו הוא ספר שישי: 1957-1967. השנים שצוינו לעיל הן השנים שבהן פורסמו הטורים.

ההערות והביאורים לארבעת הכרכים הראשונים נכתבו בידי מנחם דורמן, ולכרך החמישי והשישי בידי דבורה גילולה. לכרכים האלה אִפְנָה בהמשך המאמר, בעת שאזכיר שירים נוספים של הטור השביעי. השיר "הקלריקל הקטן" מופיע במהדורה זו בכרך א' של הטור השביעי, עמ' 200.

7 הטור השביעי א, תל אביב תשל"ז, הקדמה.

כסדרם הכרונולוגי. חידוש מרכזי במהדורה זו הוא האפָּרָט האינפורמטיבי והפרשני הרחב שכתבה דבורה גילולה, בסיועה של סוניה רוזנברג. עד כה יצאו במהדורה זו שלושה כרכים.⁸ השיר "הקלריקל הקטן" מופיע בכרך הראשון, והעיון בדברי ההסבר בכרך זה, הוא שלימד אותי לראשונה על הסיפור מלפני כשבעה עשורים ששימש כרקע לשיר.

בפרק הראשון של המאמר יובא השיר עצמו וניתוחו. בפרק השני אציין את הרקע העובדתי לשיר, וזאת מתוך קטעי עיתונות של הימים שלפני פרסומו. בפרק השלישי אבקש להעמיק בחקר האירוע שביסוד השיר. בפרק הרביעי אעמוד בקצרה על חשיבותה בעיני אלתרמן של הדת והמסורת היהודית בזהות הישראלית, כפי שעולה משירים נוספים בטור השביעי משנות החמישים של המאה שעברה.

פרק א

הקלריקל הקטן

א

לְהוֹרִים חֶפְשִׁיִּים – זוּג מִפָּר לִי מְאֹד –
 נוֹלַד יְלֵד חֲמוּד וְחֶפְשִׁי בְדַעוֹת.
 אָף בְּטָרֵם הֵילֵד עָמַד עַל רִגְלָיו
 כְּכֹר הַרְגִּישָׁה הָאֵם וְהַרְגִּישׁ גַּם הָאָב
 כִּי בָנָה הַתִּינּוֹק, בְּמִין דְּרָף פְּטָלִית,
 נִשְׁתַּרְשָׁה נְטִיָּה חֲזָקָה קְלָרִיקָלִית!⁹

8 בכרך ראשון מופיעים השירים שהתפרסמו בימים 4.5.1945-5.2.1943. השיר "הקלריקל הקטן" הופיע בכרך זה בעמ' 168-169, ודברי ההסבר לשיר בעמ' 304-305. לנוסח זה של השיר אָפְנָה בהמשך המאמר, וכן אָפְנָה לדברי ההסבר (להלן: "דברי ההסבר"). בכרך השני במהדורה החדשה מופיעים השירים שהתפרסמו בימים 11.5.1945-14.5.1948. בכרך השלישי במהדורה זו, שיצא לאחורונה, מופיעים השירים שהתפרסמו בימים 1.2.1952-21.5.1948.

9 "קלריקלזים – אידיאולוגיה פוליטית שמטרתה היא ייצוג ומימוש השאיפות של מוסדות הדת של הכנסייה (לרוב הכוונה לכנסייה הקתולית) או שיטה המנצלת את הדת למטרות פוליטיות על חשבון העם" (ויקיפדיה). "קלריקלי" כאן – נתון להשפעה דתית.

עֶרֶב-עֶרֶב שָׁאֵל הוּא, אוֹתוֹ קְלָרִיקֵל,
 מֵה לְמִטָּה וּמֵה בְּשָׁמַיִם מְעַל,
 מִי מוֹצִיא פּוֹכְבִּים לְהָאִיר בְּלֵילוֹת,
 מִי יוֹשֵׁב בְּרִקְיעִים הַמְּלֵאִים אוֹרָה,
 מִי מוֹרִיד הַטְּלָלִים? וּכְמוֹ-זֶה שְׁאֵלוֹת
 שֶׁל אֲנָשֵׁי הַמָּאָה הַשְּׁחוּרָה.¹⁰

אָךְ יָדְעוּ הַהוֹרִים, עַד נִפְשָׁם כְּמַעַט קֶצֶה,
 לְעַמֵּד אֵיתָנִים לְמוֹל כָּל פְּרוּבֹקֶצֶה
 וְעַנּוּ לוֹ בְּנַחַת תְּשׁוּבוֹת בִּיּוֹלוּגִיּוֹת,
 פִּיזִיּוֹת, כִּימִיּוֹת, אֲנִתְרוּפּוֹלוֹגִיּוֹת.

ב

וּמוֹכֵן שֶׁהָאֵב גַּם הָאֵם, שְׁנִיָּהֶם יַחַד,
 עוֹד חֲכוּ לְעֶקֶר, בְּאִמָּה וּפְחַד.
 לֹא לְשׂוּא! יוֹם אֶחָד, אֶת הוֹרֵיו הַבוֹהִים,
 הַפִּילִיִּסְטֵר¹¹ שָׁאֵל הָאֵם יֵשׁ אֲלֵהֶם.

נִדְהָמוּ אִם וְאֵב וְהַחֲלוּ לַחֲזוֹת:
 אֵיךְ הִגִּיעָה אֵלָיו
 הַשְּׂמוּעָה הַלְּזֹאת?
 וְהוּבָא לְשִׂיחָה מְשֻׁפְחָתִית זֶה הַסְּעִיף,
 וְהַחֲלֵט: זֹאת סֵפֶר לוֹ הַסֵּב שְׁבַצְרִיף.

אָךְ הַסָּבָא נִשְׁבַּע
 בְּדִמְעוֹת שְׁלִישׁ,
 שְׂאֵת זֹו הַשְּׂמוּעָה לֹא סֵפֶר הוּא לְאִישׁ.
 וּבְזִמָּן הַתְּפִלָּה כֹּה נִזְהָר הוּא כָּל יוֹם
 שֶׁנִּכְדָּו לֹא יִגַּשׁ אֵלָיו חֵס וְשְׁלוֹם.

10 "המאה השחורה: כנופיות של פורעים אנטישמים ברוסיה הצארית בתחילת המאה העשרים. הכוונה כאן – אנשים פרימיטיביים" (דברי ההסבר, בעמ' 305).

11 "הפיליסטר: מן הצורה הרומית פיליסטינוס (Philistinus), תושב פיליסטיה – היא פלשת. כינוי לאיש בור הבז לתרבות ולאמנות ולתכנים או לערכים רוחניים" (דברי ההסבר, שם).

והנו מתפלל בנשימה עצורה,
שנכדו לא ישמע את השם הנורא.
והצריף הוא סגור ואטום בתכלית,
שנכדו לא יראהו עטוף בטלית.

ג

ועלתה הצעה אז: לקראת הבאות
להגן על הילד מפני השפעות.
ולשמור את נפשו הרכה ופתיחה
מגורמי תעויות ותהיה.

אף היה שם חבר הגיוני ומישב
שאמר, בלי לחזר פעמים:
לשם כך יש לקום ולהסתיר מפניו
קדם כל
אדמה ושמים.

כל כוכב הוא לילד כמין פרובוקטור –
אף בזה העולם הסוער ונתף
שום מרקסיסט לא גדל עוד בתוף אינקובטור,
ואולי פחדנות היא לשמר אותו כך.

קצת עלוב נראה המרקסיסט שיחרג
מקפסת חנוכו, מעטף כאתרוג.
לוחמים ותיקים! אב, מורה ומורה!
אל תהיו פוחדים פה מעין-הרע!

ד

חויץ מזה שכחו השוקלים-ודנים
שגם המה היו קלריקלים קטנים,
ואסון לא קרה, יש דואג ומרחם:
הם גדלו אפיקורסים, ברוף השם.

במקור פורסם השיר בתוספת בית אחד, שבא לאחר הבית השישי (בתחילת

פרק ג):

אז החלט את הסב
 להחתים על מכתב –
 שאם יש בו עוון, הוא יחזר למוטב.
 והסבא הושיט את ידו וחתם
 והיו חברים שקבשו את ראשם,
 פי ראו את הדיו מסמיקה כמו דם.

להלן יתברר כי אין ספק שאלתרמן כתב את השיר בעקבות אירוע מסוים שסופר עליו בעיתונות בסמוך לפרסום השיר: הוצאת ספר תורה מקיבוץ שער הגולן של השומר הצעיר, והחזרתו לטבריה. ואולם, המשורר אינו מזהה בשיר את האירוע המסוים או את מקום התרחשותו. הוא מסתפק ברמזים לכך שמדובר בקיבוץ: הסבא שבצריף, והחבר או החברים המרקסיסטיים. האירוע של הוצאת ספר התורה מן הקיבוץ אינו מוזכר בשיר כלל.¹² זאת ועוד, הסבא בלבד הוא זה שמוזכר בשיר; מניין המתפללים – שהרי ספר תורה נקרא במניין – אינו מוזכר.

העיון בשיר ללא ידיעת הרקע העובדתי שהיה לנגד עיני המשורר מלמד כי זהו סיפור על שלושה דורות באחד הקיבוצים: ההורים שהם "קפשיים", דהיינו, חילוניים;¹³ הסב, שהוא שומר מצוות המתגורר בצריף נפרד, שם הוא מתפלל לבדו; ונכדו שנולד "קפשי בדעות", ומשום מה השתרשה בו עוד בהיותו תינוק "נטיה תזקה קלריקלית".

הילד הקטן החל לתהות ולשאול את השאלות "הדתיות" הידועות, עד שהעז לשאול: "האם יש אלהים". אלתרמן מדמה כאן כמובן את "הקלריקל הקטן" לאברהם אבינו, המאמין הראשון, אשר לפי האגדה הידועה "הכיר את בוראו" בהיותו ילד קטן מתוך התבוננות בגרמי השמים.¹⁴

12 ייתכן שהחלטתו של אלתרמן, בעת כינוס השיר לספר, להשמיט את הבית השביעי, שבו דובר על החתמת הסבא על התחייבות "לחזור למוטב", נובעת מרצונו שלא להזכיר יסוד מזהה נוסף של הסיפור. זאת משום שכפי שנראה להלן, דווח בעיתונות באותם ימים שההורים המבוגרים בקיבוץ הוחתמו על מכתב שבו הם מתכחשים למה שפורסם.

13 שאלה היא מדוע הוסיף המשורר כי האם והאב הם "זוג מְכַר לִי מְאֹד". ואולי הכוונה היא שהתופעה המוצגת בשיר, היינו כפייה חילונית, היא המוכרת למשורר.

14 בספר האגדה, שהיה מוכר לאלתרמן, הובאה "בית המדרש", מהדורת יעלינק) אגדה לפיה בהיותו בן שלוש שנים החל אברהם להרהר בליבו: "מי ברא שמים וארץ ואותי". ביום הוא התפלל לשמש, וכששקעה השמש התפלל בלילה לירח. כשזרחה שוב

בפרק השני מתגלה דבר קיומו של "הסב שְׁבַצְרִיף". מצמרר במיוחד – ואחד משיאי השיר – הוא הבית הארוך שבו נשבע הסבא שלא הוא מקור "השמועה" על קיומו של האל. אדרבה, הוא מתאמץ מאוד כדי שנכדו לא יראה אותו מתפלל. הקורא נזכר לבטח בתקופות קשות בתולדות ישראל, שבהן נאלצו יהודים להתפלל בסתר מפני הפחד מן הנוכרים שונאי ישראל; אלא שכאן מדובר בקיבוץ יהודי, "וְהַצְרִיף הוּא סְגוּר וְאָטוּם בְּתַקְלִית" מחמת החשש מדור הבנים, חברי הקיבוץ.¹⁵

בשלב זה מבין הקורא כי מי שנוטל חלק בסיפור המעשה אינם רק הסב, הנכד וזוג ההורים. בפרק השלישי של השיר כבר עולה "הצעה" הנדחית על ידי אחד החברים. כמו כן מוזכרים "השוקלים-וְדָנִים" וכן "לוֹחֲמִים וְתִיקִים". בבית שהושמט מדובר על צעד מעשי – החלטה שהתקבלה להחתיים את הסב על מכתב התנצלות והבטחה לחזור למוטב; והיו חברים שהתביישו מאוד בראותם את הסב חותם כנדרש.

ברור כי אלטרמן עצמו, שהיה בן 34 בעת שכתב את השיר, מזדהה עם הסב ולא עם זוג ההורים, והדבר בא לידי ביטוי נוקב בדרכו הסאטירית לאורך כל השיר. כך מעיר המשורר כי מניעת החשיפה לדעות אחרות היא "פחדנית" ו"עלובה". בבית שהושמט בולטת הביקורת במיוחד. המשורר כותב כי הדיו נראתה "מְסֻמְיָקָה כְּמוֹ דָם" בעת החתימה מאונס על מכתב ה"חזרה למוטב" ("אם יש בו עוון...").

בפרק האחרון (פרק ד), שהוא בן בית אחד בלבד, "מזכיר" המשורר שגם

השמש, אמר אברהם: "אין ביד אלו כח; אדון יש עליהם, אליו אתפלל ואליו אשתחוה" (ספר האגדה, תל אביב תש"ך, עמ' כד). יצוין כי המדרשים חלוקים בשאלה בן כמה היה אברהם כאשר "הכיר את בוראו" (בן שלוש שנים, בן ארבעים או בן ארבעים ושמונה). וראו גם משנה תורה לרמב"ם, הלכות עבודת כוכבים, פרק א הלכה ג: "כיון שנגמל איתן זה [אברהם] התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן והתחיל לחשוב ביום ובלילה והיה תמיה היאך אפשר שיהיה הגלגל הזה נוהג תמיד ולא יהיה לו מנהיג ומי יסובב אותו". יצוין כי אלטרמן הרבה לעשות שימוש במקורות היהודיים – המקרא, המדרש והליטורגיקה. ראו במאמרו של צור ארליך, "אלטרמן כשמרן", תכלת 27 (תשס"ז), עמ' 88-89.

15 כך, בעיתון הבקר מיום 9.7.1944 הובאה קריקטורה על אודות גירוש ספר התורה משער הגולן – בצד שירו של אלטרמן, "הקלריקל הקטן" – בצירוף המשפט: "... ושוב אנו נרדפים ומגורשים, אבל הפעם על ידי יהודים".

חברי הקיבוץ היו בעבר "קלריקלים קטנים". האם התכוון המשורר "רק" לכך שדור הבנים של היום חונך בצעירותו על ברכי הדת, או שמא ביקש גם לרמוז שהאידיאולוגיה המרקסיסטית היא למעשה "דת"?¹⁶

השיר "הקלריקל הקטן" הוא אפוא סאטירה נוקבת של נתן אלתרמן, היוצא חוצץ נגד שטיפת המוח המרקסיסטית-אתיאטיסטית ומגלה אהדה ברורה לסבא הנאלץ להסתיר מנכדו את השקפתו הדתית ואת דבר תפילתו. אכן, בשנת תש"ח, כאשר כינס אלתרמן לראשונה את שירי הטור השביעי לספר, הופיע "הקלריקל הקטן" לאחר שיר אחר, משנת 1943, שגם בו יצא המשורר כנגד שטיפת מוח הנעשית לצעירים בתנועות הנוער.¹⁷

וכדרכו של אלתרמן, באה לשיר "פואנטה" מסיימת באמצעות אוקסימורון נפלא: והרי גם אותם מרקסיסטים "גדלו אפיקורסים, ברוך השם".¹⁸ מעין אוקסימורון זה כתב המשורר בבית הקודם של השיר כאשר צירף יחדיו כפירה ואמונה, בהשוותו בין "קפסת חנוכו" המקובעת של המרקסיסט לקופסת האתרוג מן המסורת היהודית.

כאמור, לא חשף אלתרמן בשירו את הסיפור האמיתי שמאחורי ה"בלדה" על הקלריקל הקטן. משאפרט עתה את הידיעות בעיתונות ששימשו בוודאי יסוד לשיר, תגדל ההבנה ועימה ההערכה למשורר, ויתחוויר כיצד הפכו בידי חומרי הבניין העובדתיים להיכלו של השיר.

פרק ב

הידיעה העיתונאית הראשונה הנוגעת לענייננו פורסמה בעמוד הראשון בעיתון הצפה, ביום 20.6.1944 (כ"ט בסיוון תש"ד), עשרה ימים לפני פרסום "הקלריקל הקטן". כותרת הידיעה היא:

16 על "האידיאולוגיות" החדשות שאינן אלא דתות מודרניות ראו, למשל, יובל נח הררי, קיצור תולדות האנושות, אור יהודה תשע"א, עמ' 231-235. כן ראו מיכאל אברהם, שתי עגלות וכדור פורח – על יהדות ופוסטמודרניזם, כפר חסידים תשס"ז, בעמ' 181-182, 221.

17 השיר הוא "אלוף ילדים" שפורסם ביום 16.4.1943. שיר זה הופיע בטור השביעי תש"ח בעמ' 262-263, ו"הקלריקל הקטן" בעמ' 264-266.

18 בכל הסוגות של יצירתו הנפנה עשה אלתרמן שימוש באוקסימורון ובאמנות הפרדוקס. השימוש בפגיורה מודרניסטית זו בא לידי ביטוי ניכר בשירי הטור השביעי. וראו גם זיוה שמיר, עוד חוזר הניגון – שירת אלתרמן בראי המודרניזם, תל אביב תשמ"ט, פרק שני; ובספרי הטור השביעי וטוהר הנשק (לעיל הערה 2), עמ' 32.

מעשה נורא בקיבוץ "שער הגולן".

כותרת המשנה היא:

ספר תורה ממנין ההורים הוחזר בכוח לטבריה – הורים
מתחננים ומבטיחים להתפלל בהסתר מן הילדים – הווי של
אנוסים על אדמת ישראל.

בגוף הידיעה צוין שעל "מעשה מזעזע בנוסח יווסקי¹⁹ מובהק", אשר קרה בקיבוץ שער הגולן של השומר הצעיר, נמסר במכתב של "איש מהימן" שהתקבל במערכת העיתון. אדם זה גר באחד הקיבוצים הסמוכים וביקש שלא לפרסם את שמו "מחמת חששות אישיים". הוא העיד על עצמו שאינו שייך "לקנאים שבין החרדים", ואולם המקרה שאירע נחשב בעיניו "לעוול גדול נגד הרגשות הדתיים של כלל האומה וגם נגד החובות האלמנטאריים, שחייבים בנים לאבותיהם, שעמלו את רוב שנותיהם בגידולם וחינוכם עד שעשו אותם לאנשים". בהמשך מובא סיפור המעשה בלשונו של המספר:

... בקיבוץ הנ"ל סידרנו מניין להתפלל בצוותה, בשבתות וחגים. אמנם חברי הקיבוץ ההוא, השייך ל"השומר הצעיר", לא רצו כלל בעניין זה מלכתחילה, באמרם, שעניין כזה יכול להשפיע חלילה לרע על חינוך ילדיהם, אבל אחרי שנדפס בעתונם "משמר" המכתב הידוע של מנהיגם, מ. יערי, אל הרבנים, שבו אמר בהמשך דבריו בערך: "אנו מתייחסים בכל הכבוד אל הרגשות הדתיים של המאמינים, ובמשקים שלנו אנחנו מספקים להורינו את כל הצרכים הדתיים החסרים להם" וכו' וכו'²⁰ –

19 יבסקציה – המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוקמה בשלהי שנות העשרים של המאה שעברה כמתחרה למפלגות הציוניות ולבונד, במטרה לדכא את היהדות ולהחליף את התרבות היהודית המסורתית ב"תרבות פרולטרית".

20 הכוונה היא לדברים שכתב מנהיגה של תנועת השומר הצעיר, מאיר יערי, בחילופי מכתבים עם הרבנים הראשיים (הרב הרצוג והרב עוזיאל), לאחר בוואם ארצה של "ילדי טהרן" בשנת 1943. הרבנים הראשיים יצאו נגד תופעת המקלחות המשותפות בקיבוצים, ומאיר יערי הגיב במכתב חריף. למכתב נוסף של הרבנים הראשיים, שיצאו כנגד תשובתו אשר לדבריהם "מפעפת שנאה עזה ללא סייג לדת ישראל", השיב יערי כי אנשי השומר הצעיר שוללים מהרבנות הראשית "את זכות התערבותה בתחום חיינו הפנימיים והציבוריים". הוא ציין בתשובתו כי יש אלמנטים הרואים באסון ישראל

השתנתה קצת גם דעתם של החברים לעניין, ועל סמך זה נסעו ההורים לטבריה והביאו ספר-תורה לבית אחד ההורים, שלשם נתאספו בכל שבת להתפלל כדת משה וישראל, וכולנו הנינו מההישג הגדול הזה שהשגנו בפינה הנדחת. אבל, לדאבונו לא עבר הרבה זמן, והשטן התחיל מחדש לרקד בין החברים ולהסיתם, כי לא נאה ולא יאה לקיבוץ "השומר הצעיר" שישמע בקרבכם קול תפילה לאלוקים. והחלו להציק להורים להחזיר את התורה למקום שממנו לוקחה, ולא ירעילו את נשמת ילדיהם הקטנים ברעל הדת והקלריקאליזם. ואחרי שההורים ביקשו על נפשם, בהבטיחם להם, שישתדלו להתפלל בהסתר מאת הילדים, כמנהג אבותינו בימים ההם הידועים בהיסטוריה, ודחו את שיבת הספר-תורה מיום ליום, – באו פתאום ביום בהיר אחד שני חברים מראשי הבריונים בקיבוץ באוטו-משא ובכוח הושיבו עליו את הזקן עם התורה בידיו, להחזיר לטבריה אל מקום מנוחתה בקודש.

המקרה הזה עשה עלי רושם נורא מאוד ואני חושב כל הזמן, שצריך להגיב על זה ולהוקיע את המעשה המתועב נגד דעת הקהל העברי.

בעקבות פרסום זה שלח קיבוץ שער הגולן לעיתון הצפה מכתב חתום בידי חמישה הורים.²¹ במכתב לוואי של מזכירות הקיבוץ לעיתון נאמר בין השאר

בתקופת המלחמה "הזדמנות להחזרת עטרת הקלריקליזם ליושנה". יחד עם זאת הוסיף כי מן הראוי לתת יחס של כבוד למאמינים ולספק להם את צרכיהם הדתיים. על חילופי המכתבים, ראו אביבה חלמיש, מאיר יערי – ביוגרפיה קיבוצית (תל אביב, 2009), בעמ' 248-249. מכתביו של מאיר יערי מיום 8.11.1943 ומיום 20.12.1943 פורסמו בספרו של מאיר יערי, בדרך ארוכה (מרחביה, 1947), בעמ' 265-266. בעבודת מוסמך של יעל אפרת שתצוין בהערה 23 להלן, מובאים (בעמ' 66) דבריו של מאיר יערי משנת 1935 בדבר התנגדותו לקלרקליסמוס ולמלחמת תרבות, בצד שמירה על מנוחת השבת ("אמרתי גם שזה חוצפה לעבור באוטו מאורגן לפני בית כנסת"). לגבי עמדתו של יערי בנושא הדת והתרבות היהודית בשנות העשרים של המאה שעברה, ראו מוטי זעירא, קרועים היינו – זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית (ירושלים, 2002), בעמ' 121-124.

21 שמותיהם: משה שורצון, משה לובל, פלטיאל אפריק, יצחק זיגלבוים, משה בריטשפיס.

כי "מכתב ההכחשה של הורינו מעיד כמאה עדים, שהידיעה הנ"ל היא עלילה מחוסרת יסוד". תגובת הקיבוץ ומכתב ההורים פורסמו בעיתון השומר הצעיר משמר, ביום 26.6.1944 (ה' בתמוז תש"ד).

להלן יובא כלשונו מכתבם של ההורים, כפי שפורסם בעיתון משמר ובעיתון הצפה למחרת, 27.6.1944 (ו' בתמוז תש"ד), בעמודים הראשון והשני.

אנו נמצאים כ-12 הורים גברים ונשים, הקיבוץ מספק את כל צרכינו כמו: מטבח כשר, סדורים מיוחדים לחגים ולפסח, סדור באחד מישובי הסביבה בימים-נוראים, בתי מגורה בנויים לתפארת בו בזמן שחברי הקבוץ בחלקם הגדול גרים בצריפים ואוהלים. והכל בלב רחב ועין טובה.

באחד הימים הבאנו – באופן זמני – ספר תורה לקבוץ (מבלי להיוועץ עם הקבוץ ומוסדותיו) אולם מכיוון שבמקום נמצאים חמשה גברים זקנים, אז זה גרם לקשיים בסדור מנין, לא פעם נאלצנו לפנות לאורחי הקבוץ, לנוער העולה ועוד אנשים שונים לשם הצטרפותם לתפילות שלנו. דבר זה גרם לחיכוכים ואי נעימויות בינינו לבין מספר חברי הקיבוץ.

המזכירות העירה להורים, שהם לא יכולים להסכים שנפנה בפניות מעין אלה לאורחים ולנוער שהקיבוץ אחראי לחינוכם. למרות שהבטחנו להיזהר מזה הרי עצם המצב של חוסר אנשים אדוקים גרם שהפניות הנ"ל נשנו לא פעם. נקבע אז בירור משותף בין המזכירות וההורים, איפה שהדגישו לנו שבמקרה שמספר ההורים יגדל, אין להם התנגדות, להחזקת ספר התורה במקום. אולם כיום מכיוון שזה גורם לחיכוכים מיותרים, רצוי שלעת עתה נחזיר את ספר התורה למקומו. נוכחנו בצדקת דבריהם והחלטנו להחזירו אחרי שבועות מספר.

החזקנו אותו עוד חדשים מספר ולא קבלנו שום הערות או הפרעות מצד מי שהוא. בזמן האחרון, מאחר שבין ההורים בעצמם – מתוך חיכוכים פנימיים – נתפרדה החבילה ומאחר שאחדים מההורים הלכו לישב סמוך להתפלל נוכחנו שאין טעם להחזקת ספר תורה בתנאים אלה. החזרנו לכן את ספר התורה, שלקחנו אותו כנ"ל באופן זמני למקומו בטבריה מתוך רצוננו והסכמתנו.

מתוך הנ"ל יוצא שאין יסוד לעלילה על "שמוש בכוח בידי עשיו ברוטליות". לא קרה שום מקרה של הפרעה לתפילה מצד מי שהוא מהחברים, באופן שהמלים "אנוסים" באינקויזיציה צורמים ופוגעים.

תמוה לנו, שעתון חרדי מנצל מכתב לא אחראי, שמי נשל מין שהוא לא מוכר, מבלי לבדוק את אמיתותו. עובדה היא שבחדר האוכל של הקבוץ ע"י השולחנות ההורים מקדשים בשבת, מברכים במזומן וגם את הסוכה מעמידים ע"י חדר האוכל (בעזרת החברים). לא נפגשנו אף פעם בלגלוג או בזלזול מצידם.

צורת הגבתכם למכתב לא אחראי הנ"ל, היא התערבות לא נמוסית ולא הוגנת בחייהם הפנימיים של אבות ובנים. אנו מוחים בתוקף נגד פרסומכם המחוסר יסוד. אנו מבקשים את פרסום מכתבנו זה, למען להעמיד את הדברים על אמיתותם.

כאמור, מכתב ההורים פורסם במלואו בעיתון הצפה, אלא שלאחר הבאת הדברים הסתייג מהם העיתון, בכותבו:

מכתב-ההורים מקיבוץ "שער גולן", עם כל הסבר-הריכוך שבו, אינו אלא מאשר את הדברים שפירסמנו בשבוע שעבר, שאנשי הקיבוץ והעתון "משמר" מציינים אותם כ"עלילה". אין כאן הכחשה אלא לפרט אחד של הוצאת הספר בכוח כפי המסופר במכתב שפירסמנו בשבוע שעבר. אין אנו רוצים להוציא משפטנו אף ביחס לנקודה זו, הואיל והרבנות הראשית מינתה וועדת-חקירה והיא תוציא מסקנתה. הערכתנו ותגובתנו לעצם המאורע במקומה עומדת אף לפי התיאור במכתב-ההורים הניתן כאן. אם בנקודה עברית בארץ-ישראל נגרמו "חिकוכים ואי-נעימויות" משום שמספר הורים פנו לאורחים ולנוער העולה להצטרף ל"מנין", אם המזכירות העירה להורים ש"הם לא יכולים להסכים שנפנה בפניות מעין אלה לאורחים ולנוער שהקיבוץ אחראי לחינוכם" וההורים היו צריכים להבטיח "להיזהר מזה", והמסקנה מכל זה היא: "רצוי שלעת עתה נחזיר

את ספר-התורה למקומו" – הרי זה "מעשה נורא בשער-גולן",
 הרי זו שלילת חופש-הדת וחופש-המצפון, הרי זו אינקוויזיציה
 רוחנית, הרי זה מצב של "אנוסים".

בדומה, גם הכותרת שניתנה באותו יום בעיתון הצפה הייתה "הכחשה –
 כהודאה".

בידיעה נוספת בעמוד הראשון באותו יום, צוין כי בישיבת הרבנות
 הראשית המורחבת הוחלט למסור את חקירת המקרה בשער הגולן ל"מועצה"
 של שלושה רבנים: הרב ברונרוט מתל אביב, הרב קרשטיין מעפולה והרב
 זופוביץ מטבריה. עוד נאמר כי "הוטל עליהם לבוא לטבריה ולחקור את כל
 העובדות מסביב למקרה". כמו כן, הרבנות הודיעה לסוכנות היהודית על
 מינוי ועדת החקירה.

פירוט המכתבים בעיתונות היומית על אודות האירוע של החזרת ספר
 התורה מקיבוץ שער הגולן מלמד בעליל כי קטעי עיתונות אלה – הם שהיו
 לנגד עיניו של אלתרמן כאשר כתב את השיר הנדון. ודאי שצד את עיניו
 המשפט בדבר חברי הקיבוץ, אשר "החלו להציק להורים להחזיר את התורה...
 ולא ירעילו את נשמת ילדיהם הקטנים ברעל הדת והקלריקאליזם". מכאן נבע
 רעיון השיר "הקלריקל הקטן". הבטחת ההורים כי יתפללו "בהסתר מאת
 הילדים" היא המקור לשבועת הסב כי הוא מתפלל "בְּנִשְׁמָה עֲצוּרָה" כדי
 שהנכד לא ישמע חלילה את "הַשֵּׁם הַנּוֹרָא", וכי הצריף הוא "סְגוּר וְאָטוּם
 בְּתַכְלִית" כדי שנכדו לא יראה אותו "עֲטוּף בְּטָלִית". מכתב ההורים שהתפרסם
 שבוע לאחר מכן בעיתונים משמר והצפה הוא המקור לבית שפורסם בטור
 המקורי, המספר על המכתב של הסב, אשר נאלץ לחתום עליו לאחר
 ש"הִחְלַט" על ידי החברים "לְהַחֲתִים" אותו על המכתב. במכתב ההורים גם
 צוין שהמזכירות "העירה" להורים, שלא יפנו לשם השלמת המניין לנוער
 "שהקיבוץ אחראי לחינוכם". סמיכות הזמנים בין הפרסומים בעיתונות (בימים
 20.6.1944, 26.6.1944, 27.6.1944), לבין פרסום השיר בטור השביעי ביום
 30.6.1944, מסירה כל ספק בעניין זה.

אכן, נראה כי אלתרמן לא השתכנע מסיפור ההכחשה של קיבוץ שער
 הגולן ולא סבר כי מכתבם של ההורים נכתב מרצון טוב וחופשי. יתר על כן,
 הוא חשד כי ההורים אולצו לחתום על מכתב שלא הם כתבו, והדבר בא לידי
 ביטוי מפורש באותו בית שהושמט. אפשר לדמיין את המשורר מגחך בקוראו
 את האמור במכתב ההורים בדבר ה"הדגשה" של מזכירות הקיבוץ "שבמקרה

שמספר ההורים יגדל, אין להם התנגדות להחזקת ספר התורה במקום... (ועל כן גם הוחזר ספר התורה לטבריה "באופן זמני").

בבחינת "מכתב ההאשמה" אל מול "מכתב ההכחשה" – ולא לה בלבד נחשף – יכול היה אלתרמן להיווכח כי עיקרי העובדות שנטענו לא הוכחו על ידי הקיבוץ וההורים. ספר התורה הוחזר לטבריה לאחר שקיום המניין בקיבוץ גרם "לחיכוכים ולאי נעימויות" בין ההורים לבין חברי הקיבוץ, והדבר הובא לידיעת מזכירות הקיבוץ. במכתב ההורים צוין כי הסיבה הישירה לחיכוכים היא העובדה שבקיבוץ היו חמישה מתפללים זקנים אשר פנו לאנשים נוספים לשם השלמת המניין (אורחי הקיבוץ, "הנוער העולה" ועוד). המזכירות העירה להורים שאין היא מסכימה לפניות כאמור. נערך "בירור משותף" שבו "הדגישה" המזכירות כי הגם שאין מדובר בהתנגדות עקרונית להחזקת ספר תורה במקום ("במקרה שמספר ההורים יגדל..."), הרי "רצוי שלעת עתה נחזיר את ספר התורה למקומו".

מה שהוכחש במפורש הוא השימוש בכוח לשם החזרת ספר התורה. יחד עם זאת, מתקבל על הדעת ש"נתן החכם", הלא הוא אלתרמן, הטיל ספק רב בטענת ההורים כי החזירו את ספר התורה לטבריה "מתוך רצוננו והסכמתנו", לאחר שהשתכנעו "שאינן טעם" להשאיר את ספר התורה בשער הגולן. גם בבחינה אובייקטיבית נראה שהיה יסוד לכותרת עיתון הצפה בדבר "הכחשה כהודאה", ולמסקנתו כי האירוע בשער הגולן היה למעשה "שלילת חופש הדת וחופש המצפון".

עד כאן הפרסומים בעיתוני התקופה ששימשו יסוד לשירי של אלתרמן. מן הראוי גם לציין שלאירוע זה של החזרת ספר התורה היו הדים רבים, בשעתו וגם לאחר שנים.²²

22 בארכיון שער הגולן מצויים קטעי העיתונות שבהם עלה שוב סיפור המעשה. חלקם מובאים בשני החיבורים שצינו בהערה הבאה. נזכיר שניים מן הפרסומים: בעיתונות מאותה תקופה הובא מאמר ראשי בעניין "גירוש התורה משער הגולן", שפורסם בכתב העת "אגרת לכומר" שיצא על ידי מרכז הכנסייה האנגליקנית באנגליה, ואשר נשלח בעשרות אלפי עותקים כדבר הכנסייה לשליחיה. לאחר מסירת פרטי המקרה, נמתחה ביקורת חריפה על המעשה, ובין השאר נאמר: "העם האנגלי תומך בשאיפת העם העברי משום שהוא עם התנ"ך. באותו רגע שעם זה דוחה את התנ"ך ומתנכר לו הוא חדל להיות העם היהודי ושוב אין אנו מעונינים בו...". בסיום המאמר נכתב: הדבר אשר נפל בכפר היהודי הקטן שליד הכנרת לא היה בו משום פגיעה

בפרק הבא נסקור בקצרה ממצאים נוספים אשר עלו בחקירה שערכו שלושת הרבנים מטעם הרבנות הראשית, ממצאים שלא היו בידי המשורר בעת שכתב את "הקלריקל הקטן".

פרק ג

הפרטים שיובאו עתה מופיעים בדו"ח ("פרטי כל") של שלושת חברי הרבנות הראשית. המסמך נמצא בגנוזך הציונות הדתית (להלן: "דו"ח הרבנים")²³. דו"ח הרבנים נושא את התאריך ז' בתמוז תש"ד, 28.6.1944, והוא מתייחס לפגישה שהתקיימה במשרד "ועד הקהילה" בטבריה בין שלושת הרבנים לבין

באותם זקנים תשושים מעטים שביתרון כוח גדול מהם את היקר להם, זו היתה פגיעה גסה ומכאיבה בכל אותם מאות המיליונים שכתבי הקודש יקרים להם. (מתוך עיתון הבקר, 21.12.1944, עמ' 3, המצוי בארכיון שער הגולן)
 בירחון לידיעת העבר "קורות" (שנה שביעית, אוקטובר 1976), הובא, בעמ' 24, מכתבו של יצחק בן-צבי, לימים נשיא המדינה, מיום 24.10.1947, הנוגע למסורת היהודית ולדרך חינוך הילדים למסורת. בין השאר כתב בן-צבי לנמענו: "אתה יודע להוקיר את התנ"ך כיצירה יהודית ואנושית הנעלה, אבל איך תשפיע על הילדים? איך תחבב אותה עליהם בשעה שב'שער הגולן' זורקים את ספר התורה כדבר שאין בו חפץ..."
 אכן, בחוברת שכתב אחד מחברי שער הגולן, זאב פרקר, על השנים הראשונות של הקיבוץ ("כחלוש יעוף" – עשור מתוך יובל – 1935-1945, שער הגולן 1987), הוא הביא את גרסתו לאירוע הוצאת ספר התורה, ובין השאר עמד על ההד הרב שגרם המעשה. לדבריו, מי שמסר את הסיפור לעיתונות הוא הורה מקיבוץ מסדה הסמוך, אחד מאנשי המניין:

הלך היהודי לטבריה ומסר לעיתונות סקופ – מעשה נורא! / חברי שער-הגולן גרשו ספר תורה / אלתרמן כתב שיר, הארץ הזדעזעה ת"ק על ת"ק, / מאז העיסוק בספר התורה לא נפסק / אם רוצים עד היום להראות לאן, חס וחלילה, חילוניות מובילה, עד היכן, / מביאים לדוגמא את שער הגולן (עמ' 33).

23 מכון הציונות הדתית במוסד הרב קוק, תיק הרב פישמן, ת"ש-תש"ח. העתק מהמקור מצוי בארכיון שער הגולן. כן הובא הדו"ח כנספח 23 בעבודת מוסמך של יעל אפרת במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן, "היחס לדת בקיבוץ הארצי 1927-1948 – מגב כפוף נפרוק העול, תשנ"ח. הפניה לעבודת מוסמך זו מצאתי במאמרם של רני יבין וראובן גפני, "בא השטן לכפר-יחזקאל בערב שבת" – מ'רד הזקנים' והמאבק על הקמת בית כנסת במושב עובדים בעמק יזרעאל 1924-1928", קתדרה 130 (טבת תשס"ט), 75, בעמ' 77. בשני החיבורים מסופר על פרשת ספר התורה בשער הגולן (בעבודת המוסמך, בעמ' 52-54 ובנספחים; במאמר בקתדרה, בעמ' 98).

באי כוח קיבוץ שער הגולן, יצחק ארדינסט ומאיר סגל, ולפגישה שהתקיימה באולם הקריאה של הקיבוץ, שבה נכחו חברי קיבוץ נוספים.²⁴ מן הראוי להרחיב מעט על דמותו של יצחק ארדינסט, מזכיר קיבוץ שער הגולן באותם ימים, ומי שמילא תפקיד מרכזי בפרשת ספר התורה. פרשת חייו של ארדינסט מרתקת. הוא נולד בפולין למשפחה חסידית בשנת 1908, עלה ארצה בשנת 1933 כאחד ממנהיגי הנוער של "אגודת ישראל", והיה ממייסדי הקיבוץ האגודאי הראשון, "מחנה ישראל", סמוך לעפולה. הקיבוץ עלה על הקרקע בשנת 1934, אך החזיק מעמד שלוש שנים בלבד ונטש. בעקבות זאת עבר ארדינסט "מהפך" אישי והצטרף לקיבוץ שער הגולן של השומר הצעיר. 29 שנים היה ארדינסט חבר הקיבוץ, אך בשנת 1966 חזר בתשובה ועבר לירושלים לחצר הרבי מגור.²⁵

ארדינסט פתח והציג את הדברים מנקודת מבטו. הקיבוץ עלה על הקרקע שמונה שנים קודם לכן, מונה 300 נפש, ומלבד חברי הקיבוץ, חיים בו 12 הורים מזה כשלוש שנים. רק שלושה מתוכם הם "אדוקים בהחלט".²⁶ ספר התורה הובא מטבריה כחודשיים לפני פסח, אלא שאז החלו ההורים לפנות לבני נוער ולאזרחים כדי שיגיעו למניין. מדריכי הנוער ביקשו מהמזכירות לומר להורים "שלא יתערבו" בחינוכם באמצעים כאלה, ולכן פנתה המזכירות להורים ומסרה להם "שזה נקרא התערבות בעניינים שלנו". ההורים הבטיחו

24 בפגישה הראשונה בטבריה הצהירו באי כוח הקיבוץ כי אין הם מכירים בחקירת הרבנים כ"ועדת חקירה סופית", וכי הם שומרים לעצמם את הזכות לתבוע "ועדת חקירה ישובית מטעם המוסדות העליונים" (וזאת משום שלא הודיעו להם מטעם מוסדות היישוב ולא מטעם הרבנים על בואה של ועדת החקירה).

25 ארדינסט נפטר בשנת 1971. על המהפכים בחייו סיפר בראיון למנחם ברש שפורסם בידיעות אחרונות ביום 9.10.1970. יצוין כי בהרצאה שנתתי בקיץ 2010 הזכרתי את השיר "הקלריקל הקטן" על רקע דברי ההסבר של דבורה גילולה במהדורה החדשה של הטור השביעי (לעיל הערה 8). אחד המשתתפים הזכיר את שמו של אדם בשם ארדינסט כקשור לאירוע. בביקור בארכיון שער בגולן למדתי פרטים נוספים על יצחק ארדינסט ועל פרשת ספר התורה, ואני מודה לעובדת הארכיון, יעל אריאלי, שעזרה לי באיתור החומר. על כשלון ההתיישבות במחנה ישראל ועל המהפך שעבר ארדינסט בעקבות זאת, ראו לאחרונה: חיים שלם, אי של אפשר – סיפור חייו של בנימין מינץ, ירושלים תשע"ג, עמ' 166-168.

26 משה שורצון, משה לוגל ויצחק זיגלבוים. ארדינסט סיפר כי בשלב מוקדם התפללו ההורים במשקים שיש בהם מניין, וילדי הקיבוץ ערכו טיולים בחגים כדי לראות את ההורים בתפילתם: "מכאן אפשר לראות כמה מופרכת השמועה, שפחדנו מפני זה שהילדים יראו מתפללים".

לחדול מכך, אך הפניות להשלמת המניין נמשכו.²⁷ בשלב זה פנה הקיבוץ להורים "והסביר להם שמצב זה גורם לאי נעימויות וחיכוכים בינם לבין הקיבוץ והציעו להם להחזיר את ספר התורה לטבריה ובמקרה שמספר ההורים יגדל, במדה שזה יקל לסדור מנין, בלי לעורר ויכוחים, אז הקיבוץ יסכים להחזיר את ספר התורה..."

מדברי ארדינסט עולה חלקו המרכזי של משה שורצון בהשתלשלות האירועים. שורצון הוא שהביא את ספר התורה מטבריה לבקשת אחד ההורים מקיבוץ מסדה הסמוך. הספר יועד לאותו הורה ממסדה, אך זה ביקש שספר התורה יישאר באופן זמני בשער הגולן, והספר הוחזק בחדרו של שורצון. עוד ציין ארדינסט כי לאחר פסח, כאשר דרש הקיבוץ שההורים יוציאו את ספר התורה, פנו ההורים לאותו הורה במסדה שהבטיח לקבלו. ההורה פנה למזכירות מסדה, אך זו סירבה לקבל את הספר לקיבוץ. שורצון עצמו, לדברי ארדינסט, יצא כנגד המשך החזקת ספר התורה בשער הגולן, מאחר שכמה מההורים "מעשנים בשבת ומה להם ולספר התורה".²⁸

יום אחד הודיעו לשורצון שכלי רכב של הקיבוץ נוסע לטבריה "ואפשר להחזיר בו את ספר התורה". שורצון פנה שוב לקיבוץ מסדה לברר שמא יסכים הקיבוץ לקבל את הספר. משקיבל תשובה שלילית, נטל שורצון את ספר התורה והחזירו לטבריה.²⁹

גם שורצון מסר את גרסתו בפני הרבנים – כפי שיתואר בהמשך – אך שתי הגרסאות אינן עולות בקנה אחד בכמה עניינים מהותיים. משנשאל מזכיר הקיבוץ ארדינסט "מי כתב את מכתב ההורים" (שצוטט לעיל), השיב:

לאחר המכתב ב"הצופה" אספו את כל ההורים וסיפרו להם על הענין ומאחר שההורים מתקשים בכתיבה הציעו להם שיערכו מכתב עם כל פרשת ספר התורה והם יקבעו אם העובדות

27 בין השאר ציין ארדינסט שהסופר יהודה בורלא אמר שפנו אליו מספר פעמים לבוא למניין, והוא שאל: "האם בקיבוץ הוא מוכרח לעמוד בפני דברים כאלה שבביתו אין איש מפריע לו".

28 לדברי ארדינסט, שורצון הצהיר שהוא עצמו יחזיר את ספר התורה, אך ארדינסט דחה את ההצעה.

29 לדברי מזכיר הקיבוץ, אמר לו שורצון לאחר מעשה כי הוא מרוצה שהחזיר את ספר התורה "באשר לא היה כאן בשביל מי להחזיק את הספר".

נכונות. המכתב נכתב על ידי חברי הקיבוץ ותורגם להם לאידית ולפי דבריהם הסכימו ההורים לחתום על הכל. למחרת לקח מר שורצון את המכתב לחדרו, עבר עליו ואח"כ חתמו שאר ההורים, לאחר שהכניסו בו שינויים קטנים.

יצוין כי בנוסף לדברי ארדינסט דיבר גם סגל, ובין השאר הכחיש "שהושיבו את הזקן באוטו בעל כורחו".³⁰

לאחר "גמר עדויות חברי הקיבוץ" ביקשו הרבנים לשמוע את ההורים ביחידות, אך חברי הקיבוץ דרשו שאחד מהם יהיה נוכח בעת חקירת ההורים. הרבנים דחו דרישה זו, ובסופו של דבר הוסכם כי ההורים יישמעו שלא בנוכחות חברי הקיבוץ. ואולם, רק שורצון מסר את "עדותו". בסיום דבריו ביקשו הרבנים לשמוע את שאר ההורים, אך מזכיר הקיבוץ ארדינסט, יחד עם שלושה מחברי הקיבוץ, הודיעו "שההורים אינם רוצים להופיע בפני הרבנים",³¹ וכן הוסיף ארדינסט אמירה שהביאה להפסקת עבודתה של ועדת החקירה.³²

שורצון עצמו אישר את הרקע להבאת ספר התורה לשער הגולן,³³ ואת דבר פניות ההורים לאורחי הקיבוץ ובני נוער לשם השלמת המניין. לקיבוץ "חרה הדבר", לדברי שורצון, והפעיל ביותר בעניין זה היה מזכיר הקיבוץ ארדינסט:

שהסביר לו את התנגדותו למנין בזה שאם לא יהיה בית כנסת

30 עוד השיב סגל לשאלה ששאל הרב ברונרוט, האם כל הקיבוץ היה שותף להתנגדות להחזקת הספר. שאלה זו נשאלה על רקע המכתב בעיתון הצפה, ממנו עלה שהייתה התנגדות רק אצל חלק מהחברים. תשובת סגל הייתה "שהכל נעשה בקיבוץ על ידי המזכירות על דעת כולם".

31 שורצון עצמו אמר שההורים לא הופיעו בפני ועדת החקירה: "מפני שאחד מהם חולה ואחד אמר שאינו רוצה להופיע מפני שהוא רואה עצמו יותר גרוע מהשומר הצעיר".

32 ארדינסט חזר על דבריו שאין הקיבוץ מכיר בוועדה כ"ועדה ישובית":

"מאחר שאין בה חברים של המוסדות הלאומיים ולפיכך הם מבקשים שלא ישתמשו בחומר שאספו בתור עדות אלא בתור שיחה פרטית. לעומת זה לא איכפת להם אם ישתמשו בחומר של ההורים. הרבנים הצהירו שלאחר הודעה זו אין להם מה להמשיך בחקירה והם עוזבים את המקום".

33 לדבריו, החליטו ההורים, לאחר התייעצות, שלא לבקש אישור מראש להבאת ספר התורה למקום.

במקום לא יצטרפו ההורים החדשים שיבואו לחברי הקיבוץ, ואם לאו – יצטרפו למנין. כן אינם רוצים שהילדים יראו את התפילה.

לדברי שורצון, נערכו בקיבוץ שתי אסיפות חברים, ולאחריהן הודיעו ההורים "שעליהם להחזיר את הספר". ההורים התנגדו, והקיבוץ עמד בתוקף על דרישתו. נערכה אסיפה שלישית "והציקו מאוד לזקנים בעניין הספר". בשתי השבתות שלאחר פסח התקיימה תפילה במניין בקיבוץ:

אחר-כך פנו מהקיבוץ למר שורצון שהוא מוכרח להוציא את הספר. מר שורצון לא שם לב לדבר. על שאלת כב' הרב ברונרוט עונה העד, שהקיבוץ לא השתמש בחזקה רק הציקו בבקשות.

שורצון אישר את דברי ארדינסט כאשר לנסיבות החזרת ספר התורה. ביום שבו הוחזר הספר לטבריה, בא ארדינסט עצמו לחדרו של שורצון "והודיע לו שעתה נוסע אוטו מהקיבוץ לטבריה, הוא מציע לו לכן שישב באוטו ויקח את הספר". שורצון אישר כי פנה תחילה להורה ממסדה בבקשה שיקבל את הספר. ואולם, משסירב ההורה, הסכים שורצון למלא את דרישת הקיבוץ ולהביא את ספר התורה לטבריה: "מאז אין יותר מנין בשבת". יצוין כי שורצון הוסיף שהמניין בקיבוץ "לא היה מנין ראוי לשמו. חלק רק ישב ולא התפלל. לדעתו אילו היה מנין מסודר לא היו יכולים להפריע לו בדבר וספר התורה היה נשאר". בסיום הדו"ח, לאחר פירוט ה"עדויות", מסרו שלושת הרבנים את מסקנותיהם ("חוות דעתנו"):

חזרת ספר התורה לטבריה בא[ה] לאחר דרישות נמרצות ותכופות מצד הקיבוץ. הסיבות: א) שלא שאלו אותם בעת הבאת ספר התורה; ב) הרכב המנין. ההורים הזמינו למנין אורחים וילדי טורקיה הנמצאים במקום וכן נוטרים, דבר שהקיבוץ לא הסכים לו מתוך טענה שזוהי התערבות בענייניהם הפרטיים; ג) הם התנגדו למציאות ספר התורה במקום, מפני שראו שעל ידי כך יוצר קץ דתי במקום, דבר שלא רצוי להם.

מן הראוי לציין כי אחד הרבנים, הרב ברונרוט, שלח לרבנות הראשית ביום י"ב בתמוז תש"ד (3.7.1944) את הפרוטוקול הרשמי של חקירת הרבנים, ומצא לנכון לצרף "הוספה סודית" משלו, אלה עיקריה:

- א. נוצר הרושם שיש "הסכמה כללית שמכבר" אצל "השומר הצעיר" שלא לאפשר הקמת מגינים בקיבוציהם.
- ב. כמו כן נוצר הרושם שההורים מסרו "את עדותם ואת הצטדקותם" מתוך פחד ("נמצאים בביעתותה, מפחדים מקצפו של הישוב ומוסדותיו").
- ג. האמת היא שהמגיין בשער הגולן "לא היה הולם את שמו, לא הנחיל כבוד במקום, מגין ראוי לשמו לא היה מאפשר את התוצאה הזו המחפירה...". כמו כן, מגינים כאלה של הורים בקיבוצים "אינם יכולים לחבב את היהדות על נכדיהם השומר הצעיר, אדרבא יותר מאשר הם מקרבים עוד יותר מרחיקים".
- ד. יש להבדיל בין אספקת שאר צורכי הדת להורים בשער הגולן, שהיא "ככל הצורך", לבין ההתנגדות למגיין. הטעם לכך הוא, לדעת הרב, שאת המגיין ראו כ"התערבות בחייהם ובהשקפותיהם" וכן כ"קבוצה בתוך קיבוץ". בעניין זה העיר הכותב כי הרבנים מצאו "דור חדש של נכדים", שהם "מבלי כל רוח ומבלי כל ידיעה של יהדות. זה מכאיב יותר מאשר כל השערוריה".
- ה. הערה ארוכה מקדיש הרב ברונרוט לחלקו של מזכיר הקיבוץ, יצחק ארדינסט:

הוא אשר נכנס בעובי הקורה בזה הענין, הוא אשר היה מזכיר ומעורר את הקיבוץ להדרישות התכופות הנמרצות, לולא הוא היה הדבר נמשך ונדחה וח[ו]זר ונדחה.³⁴

34 כפי שצוין לעיל, היה ארדינסט מפעילי אגודת ישראל ומראשי הקיבוץ האגודאי מחנה ישראל שבעמק יזרעאל. בעקבות קריסתו של הקיבוץ עבר ארדינסט להתגורר בשער הגולן, ובתקופה הרלוונטית לענייננו הפך למזכיר היישוב. על כך ציין הרב ברונרוט כי "שנה ופורש – קשה הוא מכולם, גדול הכאב וקשה העלבון" (מקורו של הביטוי, המצביע על הבעיות שמקורן בתלמידי חכמים ש"חזרו בשאלה" – בתלמוד הבבלי, מסכת פסחים מט, ב: "שנה ופירש – יותר מכולן"). הרב ברונרוט הוסיף כי חבר הוועדה, הרב קרשטיין מעפולה, זוכר את ארדינסט "מלפני

אין בכוונתי "לשפוט" בין גרסתם של חברי הקיבוץ כפי שהובעה על ידי המזכיר ארדינסט, לבין מכתב ההאשמה שכותבו נותר אנונימי, ולבין עדותו של שורצון שגרסתו, מבחינות מסוימות, היא גרסת ביניים. מאמר זה מתרכז בשירו הנדון של אלתרמן, ובהבנת עמדתו של אלתרמן בשנות הארבעים והחמישים של המאה שעברה בשאלת מקומה של הדת והמסורת היהודית בחברה הישראלית. אסתפק בכמה הערות לנוכח העדויות שנמסרו לרבנים החוקרים.

תחילה יש לציין כי הגרסה היחידה שהתקבלה מן ההורים הייתה גרסתו של שורצון. משביקשו הרבנים לשמוע את שאר ההורים, הודיע מזכיר הקיבוץ כי ההורים "אינם רוצים להופיע בפני הועדה". לפני כן גם סירבו חברי הקיבוץ שעדותם של ההורים תישמע בנפרד. סביר להניח כי אילו העידו ההורים ללא חשש מפני חברי הקיבוץ, הייתה עולה גרסה קשה אף יותר מגרסתו של שורצון. והרי שורצון מסר כי בשלוש אסיפות חברים עלתה דרישה נוקבת של הקיבוץ להחזרת ספר התורה: "והציקו מאד לזקנים בעניין הספר". בעוד לדברי ארדינסט יצא שורצון כנגד המשך החזקת ספר התורה, הציע ביוזמתו להחזיר את הספר, והיה מרוצה לאחר מעשה מהחזרת הספר – הרי שורצון עצמו ציין כי כאשר פנו אליו מהקיבוץ "שהוא מוכרח להוציא את הספר", הוא עצמו "לא שם לב לדבר". זאת, הגם שהוא עצמו היה ביקורתי לגבי טיבו של המניין.

קשה מאוד אפוא לקבל את האמור במכתב ההורים, לפיו "נוכחנו שאין טעם להחזקת ספר התורה בתנאים אלה – החזרנו לכן את ספר התורה... מתוך רצוננו והסכמתנו". לא זו בלבד שדברים אלה מנוגדים לדבריו של שורצון, אלא שראוי לציין כי ארדינסט עצמו לא הציג תמונה כזו של הסכמה מלאה של ההורים להחזרת ספר התורה.³⁵

יתר על כן, מתשובתו של ארדינסט לשאלת הרב קרשטיין עולה כי לאמיתו של דבר, לא ההורים כתבו את המכתב אלא חברי הקיבוץ, וזאת מאחר

שמונה שנים, עת שהיה מוקד בזקן, פאות, שטריימל וקאפוטת משי בשמחת תורה באותה ההתלהבות והמרץ שגירש עכשיו את התורה...".

35 כיוצא בזה, ברור הדבר שאין לקבל את האמור במכתב ההורים, לפיו באותם חודשים שבהם הוחזק ספר התורה בקיבוץ "לא קבלנו שום הערות או הפרעות מצד מי שהוא". התמונה העולה ממכלול העדויות בעניין זה היא אחרת לחלוטין. היו דרישות בלתי פוסקות מצד הקיבוץ להוצאת ספר התורה מן המקום.

שההורים עצמם התקשו בכתיבה, ועל כן קיבלו את ההצעה שחברי הקיבוץ יכתבו את המכתב "ולפי דבריהם הסכימו ההורים לחתום על הכל". הדעת נותנת כי המכתב נכתב על ידי ארדינסט עצמו.³⁶ אין תמה אפוא שקיים חוסר התאמה בין האמור ב"מכתב ההורים" לבין סיפור המעשה האמיתי.

אדגיש שוב כי כל פרטי החקירה מטעם הרבנות הראשית והעדויות שניתנו לא היו ידועים כלל לאלתרמן. דו"ח הרבנים נשלח לרבנות הראשית בשבוע שלאחר פרסום השיר "הקלריקל הקטן". יש לשבח את המשורר על שהשכיל להבין כי ההורים לא הסכימו למעשה להוצאת ספר התורה מן הקיבוץ, וכי גם מכתבם לא נכתב מתוך רצון טוב וחופשי. הדבר בא לידי ביטוי ברור באותו בית בשיר, שבו מסופר על הסבא שנאלץ לחתום על מכתב: "וְהָיָה חֲבָרִים שְׁכַבְשׁוּ אֶת רֵאשִׁים / כִּי רָאוּ אֶת הַדָּיוּ מִסְמִיקָה כְּמוֹ דָם".

זאת ועוד, בטור זה יצא אלתרמן למעשה כנגד הפגיעה בחופש הדת והפולחן בקיבוץ השומר הצעיר, שאותה ראה כמסוכנת וכפוגעת ברגשות שומרי המצוות. זאת עשה אגב שינוי סיפור המעשה מאירוע של הוצאת ספר התורה מהקיבוץ – לסיפור על סבא הנאלץ להסתיר מנכדו את אמונתו באל ואת תפילתיו.

בפרק הבא ניוכח לדעת כי גם בשנות החמישים נקט נתן אלתרמן אותו קו המדגיש את חשיבות הדת, והמגלה התחשבות, הלכה למעשה, ברגשותיהם של שומרי מצוות במדינת ישראל הצעירה. זאת, בהידרשו בטור השביעי לנושאים שנויים במחלוקת שעלו על הפרק באותה תקופה.

פרק ד

במאמרו "אלתרמן כשמרן" עמד צור ארליך על תפיסתו של אלתרמן את הזהות הלאומית הישראלית, המעוגנת בארבעה מושכלות יסוד:

בהעדפת ערכים מסורתיים והמשכיות תרבותית על פני מהפכנות המבקשת לשנות סדרי עולם; בהערכה העמוקה כלפי המורשת הדתית ובדעה כי גם היהודי החילוני צריך לראות

36 כך ניתן גם להתרשם מקטעים בעדותו של ארדינסט הדומים ממש לנאמר במכתב ההורים. יצוין עוד כי בחוברת "כחלום יעוף", שצוינה בסוף הערה 22 לעיל, שורטטה דמותו של ארדינסט כמי ש"העניק חשיבות-יתר לאות הכתובה" (שם, בעמ' 20).

בה את נחלתו התרבותית; בתפיסה ההיסטורית המתחקה אחר סיפורו המתמשך של הסובייקט הלאומי הקולקטיבי; ובזיהויה המוחלט של מדינת ישראל עם העם היהודי.³⁷

רעיונות אלה באים לביטוי היסטוריוסופי מרתק גם בספר השירים של אלתרמן, "עיר היונה", שהתפרסם ב-1957.³⁸ בטור השביעי התבטאו יסודות אלה, הלכה למעשה, בשלושה שירים של אלתרמן משנות החמישים, ובהם אתמקד בפרק זה.

השיר האחד הוא "המוֹעֵדוֹן וְהַחוֹמָה".³⁹ בסוף שנת 1954 נערכו הפגנות אלימות בשכונת מאה שערים בירושלים, עקב התנגדות החרדים להקמת מועדון של "ארגון אמהות עובדות" בסמוך לבית כנסת בשכונת אלתרמן קרא בשיר להרחיק את המועדון מבית הכנסת. לכאורה, יש מקום לראות את התנהגות החרדים כ"שְׁגֵעוֹן צְרוּף", ואת הכניעה להם כפגיעה בחופש המצפון. ואולם, הוסיף המשורר, יש לקחת בחשבון:

כִּי יֵשׁ לָנוּ פָּאן עֵסֶק עִם אוֹתוֹ טְרוּף
שְׁלֵא יִכְלוּ לוֹ כָּל שׁוֹטְרֵי עוֹלָם גַּם יַחַד...

לֹא שְׂוֹא נוֹשְׂאִים אָנוּ בְּקִצָּת הַבֵּלֵג אֶת חֲרוּפִים
וְגִדּוּפִים... מֵה לַעֲשׂוֹת הֵם בְּמִקְצָת קְרוּבֵינוּ.
לוֹלֵא הַמְשִׁיף הָעַם חֲיִיו בְּכַח טְרוּפִים,
בְּמֵה הִיָּה מוֹעִיל לוֹ כַּח טְרוּפָנוּ?⁴⁰

כיוצא בזה התנגד אלתרמן לגידול חזירים בישראל, כפי שעולה משירו "חֶפֶשׁ-הַדְּעוֹת וְהַטְּלָפִים" משנת 1956.⁴¹ לכאורה גם כאן יש כפייה ופגיעה בחופש,

37 "אלתרמן כשמרן" (לעיל הערה 14), עמ' 80-81.

38 עיר היונה, תל אביב תשל"ב. הכוונה היא בעיקר לחטיבה "שירי עיר היונה" שעל שמה קרוי הספר כולו. על מקצת הרעיונות, ראו בספרי הטור השביעי וטוהר הנשק (לעיל הערה 2), עמ' 134-141. הדיון בשירי עיר היונה, בכל הנוגע לעניינינו, חורג ממסגרת מאמר זה.

39 הטור השביעי ה, עמ' 190 (3.12.1954).

40 שם, עמ' 191. ובאשר לפגיעה בחופש המצפון כתב המשורר: "אֲמַנֵם כְּפִית-מְצַפּוֹן הִיא, מְבִישָׁה וּמְחַפְּרָה, / אֶךְ חֶפֶשׁ הַמְצַפּוֹן אֵל נָא יִרְתַּח! יִגְמַל נָא חֶסֶד! (שם).

41 הטור השביעי ב, דברי ההסבר בעמ' 237 (20.7.1956).

ואולם: "החפּשׁ הוא דְּבַר אֶחָד וְאֵלּוּ הַחֲזִיר הוּא בְּהַחֲלֵט דְּבַר אֶחָד...".⁴² קובע המשורר: "דוּמָה כִּי בְּלִפְנֵי שָׁל כָּל אֵמָה – וְשִׁבְעָתַיִם בְּאֵמָה הַזֹּאת וּבְנֵה הַנוֹף שֶׁהוּא עֲרֻשָׁה – / יֵשׁ זְכָרוֹנֵי סְלִידוֹת מְסִימוֹת שֶׁנִּחְתָּו בַּחֲרֵב וּבְשׁוֹט וְהִטְבְּעוּ כִּי־צַר אֲשֶׁר לֹא מְדַעַת, / לְכֵן חֲשִׁים גַּם אֵלֶּה אֲשֶׁר לֹא יִבְדִּילוּ בֵּין מְפָרִיס פְּרֶסָה וְשֶׁאִינוּ מְפָרִיס פְּרֶסָה / כִּי בְעֵשׂוֹת אֵמָה עֲבָרִית בְּיִשְׂרָאֵל אֶת הַחֲזִיר לְעֶקְרוֹן, כַּל-יַעֲבֹר, עוֹבֵר בְּתוֹלְדוֹתֶיהָ רַעֵד".⁴³

הטור השלישי שבו מתבטאת תפיסתו האמורה של אלתרמן הוא "לא תקום 'מלחמת תרבות'".⁴⁴ הרקע לכתיבת הטור הוא קבורתו של ילד שנפטר בפרדס חנה מחוץ לגדר בית העלמין, מפני שלא נחשב כיהודי על פי ההלכה. בדברי ההסבר לשיר צוין כי הפרשה הועלתה בכנסת ובממשלה, וכי "לרגל הפרשה הזאת נידונו בציבור בעיות הדת והמדינה בחריפות יתירה".⁴⁵ אלתרמן התייחס בטור זה, שחלקו נכתב כשיר וחלקו כפרוזה, לשורה של נושאים שהיו אז במוקד המאבק שבין הציבור החילוני לציבור שומרי המצוות: נסיעה ציבורית בשבת; גידול חזיר; נישואין אזרחיים; הצעת חוק "מיהו יהודי".⁴⁶ הוא קרא בתקיפות להרגעת המאבקים ב"חזית"

42 שם. "דבר אחר" הוא כידוע כינויו של החזיר בספרות היהודית.

43 שם, עמ' 238. כתב על כך ארליך (לעיל הערה 14) בעמ' 89:

האמונה באלוהים וקיום המצוות זכו אפוא להבנה ולאהדה מצד אלתרמן; ואולם, היה זה ההיבט הלאומי-היסטורי של הדת היהודית שמשך את לבו והעסיק את מחשבתו באופן מיוחד. הדת, לדעתו, שמרה על קיומו של העם היהודי במשך אלפיים שנות גלות, ומשום כך – ולא מנימוקים הקשורים באמונה או ברגש רליגיוזי – הוא תבע לגלות כלפיה נאמנות ויראת כבוד.

44 הטור השביעי ב, עמ' 239 (13.12.1957).

45 הטור השביעי ב, דברי ההסבר בעמ' 556.

46 גם במאמר שכתב במעריב בשנת 1970, השנה שבה נפטר ("פריט ושמו לאום"), צידד אלתרמן בעמדה ההלכתית בסוגיית "מיהו יהודי?", בעת הדין בסוגיה זו בבית המשפט העליון, בפרשת רב סרן שליט. אלתרמן כתב כי עם ישראל הוא העם היחיד שבאמצעות הגיור – המצטרף אליו מתמוזג עמו "התמוזגות שלמה ומלאה ונהפך ליהודי שאין שום חציצה בינו ובין שאר בני עמו החדש". ראו נתן אלתרמן, החוט המשולש – מאמרים תשכ"ז-תשל" (הקיבוץ המאוחד, תשל"א), בעמ' 610. אלתרמן ציטט במאמר זה (בעמ' 609), מדברי הרמב"ם בתשובתו לר' עובדיה הגר: "אין [כאן] הפרש בינינו ובינך". ראו בעניין זה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, כרך ב', סימן רצג. דומני שזו הפעם היחידה במכלול יצירתו של אלתרמן, שבה הוא מצטט מתשובות של הרמב"ם או של "ראשונים"

זו שהתלקחה, שכן החשוב מכול הוא שלא תקום מלחמת תרבות בישראל. זאת, גם אם יהיה כרוך הדבר בויתורים מסוימים מצד הציבור החילוני. בשתי שורות מפורסמות הכריז המשורר:

לֹא יִתֵּן פִּי יִשְׁפַּח הַיְהוּדִי הַחֲדָשׁ
אֶת חוּבוֹ לַיְהוּדִי "הַיִּשְׁשָׁן" ...⁴⁷

ובהמשך אותו טור, בעוברו משיר לפרוזה, כתב אלטרמן: "מדינת ישראל והרוב החילוני שבה, אשר קיבלו אך זה לפני עשר שנים את עיקר האחריות להמשך דברי ימיו של העם ולאחדותו של העם, יישמרו מלבעוט בעיטה מכוונת ומאורגנת בכלים שהחזיקו פיקדון זה עד עכשיו".⁴⁸

"הַסֵּב שְׂפָצְרִיף" בשיר "הקלריקל הקטן" הוא "היהודי הישן", ואלטרמן סבר כי חברי הקיבוץ – "היהודי החדש" – חטאו בהתייחסותם אליו. אכן אלטרמן הרבה ביצירתו לזהות את עם ישראל עם דמותו של סב זקן. כך למשל כתב המשורר בערב פסח תש"ח על הסב המגיע לליל הסדר הנערך ביחידה קרבית:

אחרים. וכן ראו מנחם פינקלשטיין, הגיור – הלכה ומעשה (רמת גן, תשנ"ד), עמ' 133. אלטרמן חזר על רעיון זה במאמר שכתב סמוך לאחר מכן, שוב בקשר לפרשת רב סרן שליט. הוא ציין כי ההתמזגות הלאומית אפשרית רק לגבי מי שמסתפח לעם היהודי "וזאת משום שכאן היו המורשת הדתית ומורשת הרוח וההשתייכות הלאומית צמודות זו לזו לאורך כל הקורות" (החוט המשולש, שם, בעמ' 615).

47 שם, עמ' 239. בקשר לשתי שורות אלה כתב מרדכי של"ו ב"מבוא: מי מפחד משמחת עניים?", כי אלטרמן פרע "חוב" זה "כמעט עד הפרוטה האחרונה, מדעת ושלא מדעת, בצורות ובתכנים הסמויים של "שמחת עניים". ראו נתן אלטרמן, שמחת עניים – מסכת (עלי אלון ויריב בן-אהרון עורכים, הקיבוץ המאוחד, תשס"א), עמ' 57. דעתו של מרדכי שלו היא כי פתרון חידתה של הפואמה "שמחת עניים", ספר שיריו השני של אלטרמן שפורסם בשנת 1941, נעוץ במתח ובעימות שבין היהדות לבין הציונות, היינו בין "היהודי הישן" לבין "היהודי החדש".

צור ארליך כתב בקשר לשתי שורות אלה של אלטרמן, כי ה"דתיות" החילונית של אלטרמן: "לא הייתה רק ביטוי של הוקרה כלפי העבר; היא נתפסה בעיניו גם כמכשיר להנחלת ערכים, ובראשם המחויבות לאתוס הלאומי, המוצא את ביטויו בהיסטוריה היהודית ובייעודו של עם ישראל" (ארליך, לעיל הערה 14, בעמ' 90).

48 שם, עמ' 240. לאחר מכן כתב אלטרמן כי את העולם של מצוות הדת נושא למעשה גם האיש החילוני: "נושא את חותמו, אם מדעת ואם שלא מדעת, בין קווי אופי ובין רפלקסים מותנים אשר ירש" (שם, עמ' 241).

וְהִסָּב שְׁהִזְקִין עִם זָקֵן נֵת הָאָמָה
 יִמְצָא פְּעוּמָד עַל עַרְשֵׁי הַזֶּה-הַלַּיִל.⁴⁹

כיוצא בזה התנגד אלתרמן לרעיון הקמתו בירושלים של אחד המרכזים הגדולים בעולם ליצירות פיסול. הוא הדגיש כי הדבר אינו נוגע לסוגיה של "כפייה קלאריקאלית". הרעיון האמור צריך להידחות לדעתו לא רק על ידי הציבור הדתי מטעמים הלכיים של הצבת פסלים, אלא גם על ידי הציבור החילוני. זאת, לנוכח נימוקים אלמנטריים של טעם טוב, שכן בהקמת גן פסלים כזה בירושלים תהיה משום התעלמות "מצביון נופו הרוחני של המקום וצביון דברי ימיו ותולדות תרבותו".⁵⁰

נראה אפוא כי גישתו החיובית של נתן אלתרמן למורשת הדתית ולמסורת היהודית, כפי שעולה מהשיר "הקלריקל הקטן" משנות הארבעים, התבטאה גם ביצירתו לאחר הקמתה של מדינת ישראל.⁵¹

49 "לִילוֹ שֶׁל אֱלִיהוּ הַנָּבִיא", הטור השביעי א, עמ' 137 (23.4.1948). כיוצא בזה מברך הסב "אֵת הַכֹּחַ הַקָּם לְאָמָה, / שְׁעַם חַגְרֵי אֵשׁ יִתְּ / בְּשֵׁנֵי יָתֵי הָאֵל נֹלְדֵת", שם, בעמ' 138.

50 "גֵּן הַפְּסָלִים", הטור השביעי ב, 245 (25.3.1960). אלתרמן הבהיר כי אין להתנגד לשיכונם של אוספי פיסול בירושלים. ואולם, לנוכח גודלו של המרכז המתוכנן, שאמור להיות אחד מסימני ייחודה התרבותיים הבולטים ביותר של ירושלים, הרי קשה להעלות על הדעת מקום מתאים פחות מעיר זו להגשמתה של תוכנית כזאת: "לאמיתו של דבר נבחר כאן לתכנית זו, מכל המקומות שעל פני כדור הארץ, המקום האחד והיחיד שבו היא נעשית עניין צורם ויוצא-דופן שאינו מתיישב בשום פנים עם תולדותיה הרוחניים ההיסטוריים של סביבתה. אין בתולדות המושגים התרבותיים הקשורים בירושלים קו מוחשי ומפורש יותר מקו האנטאגוניזם הרוחני אשר בין העיר הזאת ובין הפסל. האיסור ההלכתי שבעניין זה הוא רק אחד מיסודותיה של מהות רוחנית שלמה ומגובשת אשר אין בן תרבות בעולם, אם יהודי ואם נכרי, יכול להתעלם ממנה..." (שם, בעמ' 246).

51 וראו גם אחד ממאמריו של אלתרמן במעריב בשנת 1969 ("זהות ומלחמה"), שבו שב והביע את הרעיון כי "צלמה" של מדינת ישראל טבוע בחותם היהודי השלם, ובסימני ההיכר של הזהות היהודית ומורשתה (החוט המשולש, לעיל הערה 46, בעמ' 505).